

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**ХОТИНЩИНА В ПЕРІОД
ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН
XVII СТОЛІТТЯ**
(до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.)

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.)

Хотин
2016

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
X 852

Редакційна колегія:

Буйновська Є.В., директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Ільків М.В., к.і.н., директор Чернівецької філії «ОАСУ» ІА НАНУ, м. Чернівці
Шалаєва І.А., заступник директора ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Немічева Т.В., учений секретар ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Сандуляк В.О., завідувач науково-дослідного відділу ДІАЗ «Хотинська фортеця»

*Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність за
достовірність наукової інформації та посилань несуть автори статей*

X852 **Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до
395-річчя Хотинської війни 1621р.)** / Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин,
12 жовтня 2016 р.). – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький, 2016. – 216 с.

У збірнику, присвяченому 395 річниці Хотинської війни 1621 року, вміщено матеріали доповідей науково-практичної конференції з актуальних питань вітчизняної та всесвітньої історії, археології та нумізматики, пам'яткоохоронної справи та туризму.

Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ВІЙСЬКОВІ КОНФЛІКТИ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ XVII СТОЛІТТЯ.....	4
КОВАЛЕЦЬ Тарас ДЖЕРЕЛО БЕЗ КУПЮР: МАЛОВІДОМА ВЕРСІЯ ДІАРІУША ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 Р. ПРОКОПА ЗБІГНЄВСЬКОГО	4
ПІДСТАВКА Руслан ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ 1672-1699 РОКІВ. ВИЗВОЛЕННЯ ЯЗЛОВЦЯ 1684 РІК. (ІКОНОГРАФІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА).....	19
АДАМОВИЧ Наталія, БРЕГІН Оксана УЧАСТЬ КНЯЗЯ ХРИСТОФОРА ЗБАРАЗЬКОГО У ВРЕГУЛЮВАННІ ВІДНОСИН МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ	28
ПРИШЛЯК Оксана ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1672-1676 РОКІВ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ.....	36
ЮХИМЧУК Мар'яна БЕРЕСТЕЧКО: ОДНА З НАЙБІЛЬШИХ БИТВ XVII СТОЛІТТЯ	42
ПОЗНЯКОВ Денис ХАРАКТЕРИСТИКА ВІЙСЬКОВОЇ КАМПАНІЇ ОСМАНІВ У 1621 РОЦІ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ЗАГАРБАННЯ ЧИ КАРАЛЬНИЙ ПОХІД?	53
ІВАНОЧКО Василь РОЛЬ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ: ШТЕФАН ВЕЛИКИЙ	66
РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ФОРТИФІКАЦІЇ ТА АРХІТЕКТУРИ	72
МАЙБА Ірина ФОРТЕЦЯ У ПІДЗАМОЧКУ – ПРЕКРАСНИЙ ЗРАЗОК МУРОВАНОЇ ФОРТАЛІЦІЇ, ПРИКЛАД ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	72
КОБАСА Галина ІСТОРІЯ ТА ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАМКУ У СЕЛІ ТОКИ ПІДВОЛОЧИНСЬКОГО РАЙОНУ	82
БАЮК Віктор КОЗАЦЬКА КОРЧМА XVII СТОЛІТТЯ З ВОЛИНИ (МАТЕРІАЛИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ)	91

ХАРЛАН Олександр ОБ'ЄКТИ ФОРТИФІКАЦІЙ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЯК ОСНОВА КОНЦЕПЦІЇ РЕГЕНЕРАЦІЇ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ОСНОВНИХ РОЗПЛАНУВАЛЬНИХ ВУЗЛІВ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ПРИНЦИПІВ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	101
МИХАЙЛЮК Василь МИКОЛАЇВСЬКА ЦЕРКВА В ЧЕРНІВЦЯХ – ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ.....	116
ПРОХНЕНКО Ігор КАХЛІ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ.....	122
САНДУЛЯК Віктор РОЛЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ В ОБОРОННІЙ ІНФРАСТРУКТУРІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я XVII СТ.....	143
РОЗДІЛ III. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ ХОТИНЩИНИ.....	156
ПИВОВАРОВ Сергій, КАЛІНІЧЕНКО Віталій НАКОНЕЧНИКИ ЛУЧНИХ СТРІЛ З МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2016 Р.....	156
ГРИГА Віктор, КАЛІНІЧЕНКО Віталій ПРЕДМЕТИ КІНСЬКОГО СПОРЯДЖЕННЯ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (ДОСЛІДЖЕННЯ 2016 Р.).....	162
БУЙНОВСЬКА Єлизавета, ІЛЬКІВ Микола АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2016 Р.....	170
ІЛЬКІВ Марія, ІЛЬКІВ Микола ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПОРТАТИВНОГО СОНЯЧНОГО ГОДИННИКА XVII СТ. З ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ.....	179
ОСТАФІЙЧУК Олександр, РУСНАК Олександр СВІДЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ПРИНЦ МІРЧА» НА ХОТИНЩИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	192
ОСТАФІЙЧУК Олександр ПЕРША ЗНАХІДКА МУЗИЧНОГО ІНСТРУМЕНТУ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ.....	198
ПИВОВАРОВ Сергій, КАЛІНІЧЕНКО Віталій МЕТАЛЕВІ ПРЯЖКИ З РОЗКОПОК ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 2013-2015 РР.....	202
САНДУЛЯК Іван ХОТИНСЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК.....	208

ВІЙСЬКОВІ КОНФЛІКТИ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ XVII СТОЛІТТЯ

КОВАЛЕЦЬ Тарас
(м. Чернівці)

ДЖЕРЕЛО БЕЗ КУПОР: МАЛОВІДОМА ВЕРСІЯ ДІАРИУША ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 Р. ПРОКОПА ЗБІГНЄВСЬКОГО

Стаття присвячена маловідомій розширеній версії щоденника Хотинської війни 1621 р. авторства Прокопа Збігнєвського. На відміну від опублікованих копій цього діаріуша, віднайдений текст охоплює значно ширший період часу й опис подій війни Речі Посполитої з Близькою Портою, дає змогу дослідити збір війська польського принца Владислава і рух його до Хотина, окремі моменти взаємодії запорожців і командування польсько-литовського війська тощо. Купюровані фрагменти діаріуша з перекладом їх українською мовою та науковим коментарем публікуються вперше.

Ключові слова: Хотинська війна 1621 р., Річ Посполита, Військо Запорозьке, Прокоп Збігнєвський, публікація джерел.

Хотинська битва 1621 р., у якій взяли участь війська Речі Посполитої та Осаяної Порти, – подія доволі ґрунтовно досліджена в сучасній українській та зарубіжній історіографії. Вона дочекалася як чималої кількості спеціальних студій, так і опублікування великого масиву джерельних матеріалів. Останні допомогли реконструювати не тільки перебіг бойових дій під Хотином, а й різноманітні аспекти щоденного життя вояків, інженерну справу, тактичні прийоми тощо.

Для історіописання Хотинська битва 1621 р. без перебільшення є невичерпною, тому введення до наукового обігу все нових джерельних документів відбувається і досі [3, 4]. Цвіт лицарства Речі Посполитої, зібраний проти турків у обозах під Хотином, охоче вів діаріуші, чимало

з яких дійшли до нашого часу. Добре знаним в історіографії є щоденник Хотинської кампанії авторства Прокопа Збігнєвського. З'явився він друком одним із перших – майже одразу після завершення битви – у листопаді-грудні 1621 р., а його республікація з різних списків була здійснена у 1853 р. водночас у двох археографічних виданнях: у літописі Йоахима Єрлича, підготованому польським істориком Кажімежом-Владиславом Войчіцьким [7, s.7-31], та серед подібних щоденників у збірнику, впорядкованому польським істориком Жеготою Паулі [8, s.42-64]. Останній у вступі зазначив, що «деякі друкарські помилки першотвору були виправлені за сучасною копією цього щоденника, яка збереглася в рукописі». Усе ж місце походження згаданої копії не було вказане. Вишукуючи інформацію про особу автора діаріуша, Ж. Паулі зміг ствердити тільки, що той походив із сандомирської землі та був шляхтичем гербу Нечуя. Також Збігнєвський 1621 р. «служив, як здається, під час походу в ротах лісовчиків» [8, s.IX].

У 1860 р. з'явилася друком чергова версія щоденника з копії, що походила з бібліотеки польського шляхетського роду Баворовських [12, s.387-403]. Нарешті 1916 р. побачила світ інша версія літопису Й. Єрлича, видана українським дослідником Орестом Левицьким [5, с.41-60].

Усі чотири копії щоденника П. Збігнєвського різняться між собою. Відмінності зачіпають навіть хронологічні межі наведених записів: якщо більшість версій обмежувалася періодом від 31 серпня до 8 жовтня (дати укладення мирного договору), то версія С. Журковського завершується на 10 жовтня. Найбільше відмінностей між ними зауважуємо в записах за 31 серпня, 2-4 і 7-8 жовтня.

У фондах Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаніка нами було виявлено значно ширшу версію щоденника П. Збігнєвського [1], яка охоплює період від 30 липня по 13 жовтня і видається наразі найповнішим списком діаріуша. Метою цієї статті є опублікування разом з перекладом українською мовою, примітками і науковими коментарями купюр попередніх версій за нововіднайденною копією щоденника Збігнєвського.

Міститься їх тут чимало. Особливо ж цінні фрагменти стосуються проміжків часу від 30 липня по 31 серпня і 8-13 жовтня та містять унікальний опис збору війська польського принца Владислава і

просування його до Хотина, взаємодії між запорожцями і польсько-литовським командуванням, змалювання переговорів союзників із турками, процесу відведення військ після укладення миру. Зустрічаємо також цікаві епізоди мікроісторії: наприклад, зображення торгівлі між ворожими арміями, котра, як виявляється, тривала ще від 5 жовтня.

Віднайдене джерело дозволяє переглянути гіпотезу Ж. Паулі про особу самого П. Збігнєвського. Зміст цієї розширеної версії вказує на сталу прив'язаність автора діаріуша до принца Владислава (впритул до спостереження перебігу герців із турками пажів принца, наприклад, якогось Закшовського 3 вересня), що фактично заперечує причетність Збігнєвського до лісовчиків, котрі стояли під Хотиною своїм обозом і трималися окремо від польсько-литовського та запорозького війська.

Публіковане джерело є польськомовним. Текст осучаснено згідно з усталеною інструкцією для видання такого типу історичних джерел [15], а також із наслідуванням методики, застосовуваної в подібних сучасних археографічних публікаціях [див., наприклад, 6, 10]. Для зручності сприйняття тексту здійснено переділ речень. Сумнівно прочитані та перекладені фрагменти акцентовано знаком [?], а розшифрування скорочених частин слів та пропущених слів, ключових для розуміння думки, подано у квадратних дужках. Номери сторінок оригіналу зазначені курсивом та жирним шрифтом у квадратних дужках. Використано деякі скорочення (JM – jego mość, p. – pan; ЙМ – його милість, п. – пан).

Diariusz ekspedycji królewicza JM polskiego Władysława przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu i hanowi tatarskiemu w osobach swych na wojnie będących w Wołoszech pod Chocimiem roku 1621 [фрагменти]

[1] 30 julii. Królewicz JM z obozu, który się ściagał pod Zimną Wodą, miła ode Lwowa, przyjechał do Lwowa. Z nim przyszło Kozaków p. Dzierzka Tatarów koni 100, p. Gniewosza koni 100, rajtarów p. Dynofowych koni 200, piechoty p. Kochanowskiego 300, królewicza JM 300, niemieckiej piechoty in genere 3 000, usarzów królewicza JM, których rotmistrzem p. Marcin Kazanowski 400 koni. P. wojewoda ruski z powiaty różnymi i p. starosta lwowski witali królewicza JM w polu, potem rada i mieszczanie lwowsy.

3 augusti. Tamże przyszło Niemców do obozu pod miasto p. Wejherowych 3 000, dział piętnaście królewicza JM, które przyprowadził Bartoszowski, pieszy rotmistrz.

5 augusti. Monstrowała się piechota węgierska p. Kazanowskiego w Rynku lwowskim.

14 augusti. Wyjeżdżał królewicz JM ze Lwowa ze wszystkimi swoimi ludźmi, którzy przy boku jego byli. Tam rota przyszła p. sochaczewskiego, marszałka królewicza JM, 150 koni. Stał pod Biłką mil pół trzeje ode Lwowa. Królewicza JM tamże nowina przyszła, że wojsko nasze przepравиło się przez Niestr pod Chocim do obozu. Znowu wiadomość przyszła, że Kozacy zaporowscy, których do [1v] Wołoch poszło 6 000, Sorokę wysiekli.

17 augusti. Gdy królewicz JM w Oleszku był u p. wojewody ruskiego, tam nowina przyszła, że pobito Szysza Wołowskiego, który rozbijał i szkody wielkie czynił.

26 augusti. Stał królewicz JM nade wsią p. Simona Kopyczyńskiego, gdzie mu zaszła drogę rota p. Niemiry, kasztelana podlaskiego, koni 100 usarzów.

Nazajutrz, [27 augusti], pod Probużnym przyszedł księżę Janusz Wiśniowiecki młody z poczem swym 60 koni usarzów dobrych.

29 augusti. Pod Kamieniec Podolski przyszedł z uszykowanym wojskiem dla szpiegów. Tam przyszło 100 koni usarza powiatowego p. Zalewskiego.

Stamtąd die 30 augusti ruszył się taborem królewicz JM nad Niestr pod Chocim, do wielkiego obozu, który stał na tamtej stronie Niestru. Tu stał pod Żwańcem, miasteczkiem p. Kalinowskiego, przy którym jest i zameczek murowany. Tego dnia Tatarów 5 000, podstąpiwszy pod obóz panów hetmanów, wzięli koni kilkadziesiąt i Lisowczyków kilku posiekli, których dwóch prawie w bramie obozowej zabito i kilku pojmano. Skoro z działa uderzono, wojsko zaraz w sprawie stanęło i w pole wyszło, ale Tatarowie zaraz puciekali.

Tegoż czasu Sahajdaczny, jadąc z obozu naszego we dwóchset koni do obozu swego, Kozaków zaporowskich, zbłądził i zajechał do obozu tatarskiego, gdzie poznawszy nie swych, mężnie przez wszystek obóz tatarski z małą szkodą swą w ludziach ranny uszedł.

31 augusti. Królewicz JM kazał się rotom przeprować przez Niestr, a piechocie węgierskiej wprzód. Tejże nocy przepравиło się piechoty niemieckiej 3 000 cicho, nie bębniąc [...].

2 septembris [...]. Tegoż dnia rano bardzo wielkie wojsko tureckie przyszło nad Niestr, mniej niż pół [2v] mili od obozu naszego [...].

[3] 3 septembris [...]. P. Gniewosz z chorągwią swoją kozacką, na Tatary za obóz wypadłszy, mężnie się z nimi ścierał, gdzie brat jego p. Krzysztof, mężnie się uganijając, od pogan posieczony umarł z żałością wojska wszystkiego [...].

[3v] Z wojska panów hetmanów p. Wieszczycki, porucznik p. Poznańskiego, zginął, i Wermunt, porucznik pieszy. P. Zakrzowski, pokojowy królewicza JM, mężnie się na harcach pobiwszy, z rannym koniem pod sobą i postrzelony w nogę uszedł. Tego dnia odjęli Kozacy Turkom cztery działa wielkie [...].

4 septembris. Wojsko królewicza JM przeprowało się przez Niestr promami, bo mostu prędko dla niedostatku drzewa zrobić nie mogli. Rano, jako mgła spadła, Turcy pomknęli obóz swój bliżej jeszcze naszego. Wielkim tedy impetem na Kozaki natarli i z działa bić okrutnie poczęli. Kozacy też odstrzelowali [się] i z działa także bardzo Turki razili i szkodzili. Było tej potrzeby przez cały dzień nieprzestannie, nacierając obydwie strony na się. Mieli jednak Kozacy posiłek od nas – piechotę niemiecką [...].

[4] By byli panowie hetmani, nie obawiając się zasadek postronnych, posłali kilka tysięcy jazdy w ten czas, pewnie by byli wszystek obóz pogański wzięli. Turcy pomknęli obóz swój nazad, nie wiedzieć dla jakiej przyczyny [...].

[4v] 6 septembris. Przeprowuje się jeszcze wojsko nasze przez Dniestr z wielkim pośpiechem, bo Kozacy zaporowscy bardzo nalegają p. hetmana, aby prędko z pogaństwem uczynił rozprawę, gdyż oni mało nie od wszystkich odpadli koni i sami bardzo głodni dla niedostatku traw i owsów. Ratował trochę żywności p. hetman Kozaków, mianowicie owsem i sianem, uprosiwszy z różnych pułków swych żywności, żeby dłużej trwali, ażby się wojsko przez Dniestr przeprowało i coniunitis viribus szli przeciwko temu poganowi [...].

7 septembris. Most stanął na Dniestrze, po którym tym prędej wojsko królewicza JM przechodziło, bo przewożąc się, dla wielkiego ciśnienia i zbytniego wiatru siła ludzi tonęła, a najwięcej Niemców [...].

[5] [У бою із турками з хоругви п. Рудоміни загинули] p. Mogilnicki, Cudowski, Wielicki, Wojna, p. Tyszkiewicz, Bykowski, Opowski [...].

[5v] 8 septembris. Przyszła rota do obozu naszego [h]usarska księcia Radziwiłła [...].

9 septembris. Ostatek wojska naszego przeprowiło się przez Niestr [...].
[Турки атакували козаків, однак втратили до двох тисяч людей], bo i roty dwie Lisowczyków, skoczywszy między nie, ręcznymi broniami szkodę w nich wielką uczynili [...].

[6] 11 septembris. Trwoga dwie godziny na[d świtem] w obozie naszym była. Wszystkie wojsko w sprawie było, stanąwszy; potem zaś do wałów z chorągwiami [iść] kazano. Turcy według swego zwyczaju następowali z janczarami na tabor kozacki, jednak [Kozacy] mężnie odpór im dali. Przeprowili poganie za Dniestr działek kilka niewielkich i strzelali na tabor kozacki, ale nie bardzo szkodzili. Tego dnia pojmał nasz Węgrzyn Tatarzyna, który powiedział, że Kantymir poszedł z ludzi do Polski, a chan wielki, zabiwszy hospodara wołoskiego, poszedł ze 20 tysięcy wojska z obozu, czemu nie do końca wierzono.

Tego dnia nad samym wieczorem kazano zatoczyć dział dwie [!] niemałych na górę od stanowiska panów Sieniawskich nad Niestr, które książe Czartoryski sam rychtował przeciwko działkom tureckim na drugiej stronie będącym, z których jako kilka razy uderzono, porwawszy z sobą działka, prędko ustąpili.

Tegoż dnia Kozacy w kole swym sprzysięgli się na szable Lachów nie odstępować do gardła i Polakom tego poganina dopomóc [zwalczyć], których panowie hetmani za szkody w koniach popadłe dać Rzeczypospolitej pieniędzy 20 000 złotych, i królewicz JM zaraz dał im pieniędzy swoich własnych.

Tejże nocy z rady ich mościów panów hetmanów wojsko kozackie i piechoty niemieckiej z węgierską 10 000 już resolute nastąpić mieli na obóz pogański, by im był deszcz gęsty z czarnej chmury przed świtaniem samym, gdy się to najlepiej dziać miało, nie przeszkodził, zaczym nazad się wrócić i tych zamysłów zaniechać im przyszło [...].

[6v] 12 septembris. Od tego dnia najbardziej p. Chodkiewicz, hetman wielki, chorować zaczął [...].

14 septembris [...]. Niepodobna rzecz do wypisania, z jaką żałością wszystko wojsko, dowiedziawszy się o tym, tego żalowali, bo ten poganin w takiej trwodze był, że już myśli[a] kilka razy uciekać. Wojsko zaś w długim oblężeniu koni przez głód postradawszy, szkód sobie znacznych z odwagą zdrowia swego na pogańskim wetować mieli wojsku, drudzy zaś z płaczem patrząc, jako pogaństwo na drugiej stronie Niestru, w ziemi naszej

niesłychane szkody poczyniwszy, plon i zdobycz liczyli, sarkali na takie rządy panów hetmanów, i niektórzy komisarze toż rozumieli, że tak prędko wojsko znędznione, walnej bitwy z poganinem nie miawszy, [7] zostało.

Niepocieszna to tedy wojsku wszystkiemu sprawa była, że do tego poganina z kondycjami o pokoju posły wysłali. Smutne towarzystwo, nieochotne wojsko, zarzekanie się w prywatnych posiedzeniach więcej nie służyć, by największa Rzeczypospolitej potrzeba była [...].

[7v] 17 septembris [...]. Towarzystwa niemało z obozu uszło dla głodu, w oblężeniu niedziel trzy będąc. Chleba, ani piwa i owsa nie było, jeśli kto dostał, tedy [za] złoty chleba [...].

18 septembris [...]. W nocy Kozaków 1 000 nad rozkazanie i wiadomość asaulów i z starszymi, z biedy i nędzy swej, odważywszy się, poszli w tabor turecki, którego sztuka niemała wydała się była ku taborowi kozackiemu, kiedy szable dobytej nie widziawszy, na pogany śpiące trafili. Bili, rzezali według myśli swej, jednych tam pobili, drugich bardzo mało w dalszy tabor uciekło; i tak, cicho nazad wyszedłszy, wielką zdobycz rzeczy tureckich odnieśli, wielbłądów samych 30, koni, rzędów i innych rzeczy niemało [...].

[9] 24 septembris [...]. Nasi ludzie, co pod Kamieńcem stali z kapitanem pieszym i posłanym od nas do nich Kosakowskim, niemało plonu Tatarom odjęli i ich samych nabili [...].

[9v] 27 septembris [...]. Królewicz JM począł wzmagać z choroby i wychodzić do kościoła na mszę. Regiment też wojskowy już tylko jednego hetmana był [...].

28 septembris [...]. [Турки привезли] dział polnych niemałych sztuk 25, a burzących dwie [...].

[10v] [Турків] do kilku tysięcy w ten dzień ubito [...].

29 septembris. Dzień świętego Michała bardzo pogodny i wesoły, i pokój od Turków, czy dla sfatygowania wczorajszego, czyli też już nadzieję stracili o dobytciu obozu naszego [...].

[11] 1 octobris. [Посланці від донських козаків] ofiarowali się, że ich jest dwadzieścia tysięcy, pod Kamieńcem na tę niedzielę przyszłą stanąć mają.

2 octobris. Pokój był na okopy nasze od pogaństwa [...].

3 octobris. Cicho także [...].

4 octobris [...]. Powiedzieli nasi, że mieli audiencję z baszami tureckimi. Radzi [Turcy] pokoju i chcą go stanowić, tylko nie wiemy jeszcze, jak długo; nasi chcą, aby był wieczny. Strwożony ten poganin był bardzo i na

wszystko, podobno, pozwoliłby był. I odszedłby już był sam cesarz, tylko że nie wiedział sposobu uczciwego. W małej kupie niebezpieczno, wielką za się [?] z sobą wziąć, a tabor ogolić w tąż, zgoła rad by był zgoła tym traktatom.

5 octobris. [Посланці до турків поїхали з умовами від польських кomicapив], zaczym pokój był i żadnego strzelania ani wycieczek nie było. Chodzili nasi do nich, kupując, kto za co miał; to jedna ciężka była [sprawa], że na tamtej stronie Dniestru Tatarowie naszych [11v] łapali i rwali [...].

8 octobris. Jeszcze się spólnie traktaty odprawowały. W nocy po wytrąbieniu już hasła trwoga u nas urosła z tej miary, że Turcy na triumf gęsto strzelali, czego nasi, nie zaraz zrozumiawszy, Kozacy też bardzo gęsto poczęli strzelać, a nasi zatem do wałów skoczyli, co potem w godzinę ucichło.

9 octobris. Jeździli nasi do Turków, rozmaicie handlując z nimi, ale Turcy, będąc daleką wojną zwleczeni, nie bardzo byli do handlów ochotni. Nasi też przez pięć niedziel ciężkim oblężeniem i niesłychanymi chorobami wyiskrzeni, pieniędzy nie mieli, dostał jednak pięknych rzeczy u nich i niedrogo, kto nie miał monety, o którą trudno było w obozie. Czekali tylko z obu stron dokończenia tych traktatów, szczęśliwym się każdy zowiąc, gdy z tej obsidii i z pośrodku pogaństwa zdrowo wynidzie. Niesmaczne to było tego pokoju postanowienie tym, którzy nie mieli gdzie konia rozsiodłać, bo się zaraz z kupy rozjeżdżać kazano.

10 octobris. Tejże nocy ruszył się obóz turecki ku domowi i bardzo gęsto poszedł. Tego dnia wprowadziliśmy posła tureckiego do naszego obozu dosyć świetnie i ozdobnie. Nasze się też wozy przeprowowały przez most, jako kto mógł.

11 octobris. Już doskonale traktaty z obydwu stron stanęły. Wojsko też tureckie tej nocy dobrze ustąpiło i poszło dalej. [12] Tatarowie jednak ostatek naszych, co się nieporządnie w małym taborze do Polski puszczali, bardzo rwali i zabijali.

12 octobris. Przeprowuje się wojsko nasze, jako kto może. Tego dnia wozów naszych kilkadziesiąt skarbowych towarzyskich, co na most turecki przejeżdżali, Tatarowie z Turkami, napadłszy, posiekli, czeladź i wozy pożakowali, bo się w nocy nieporządnie przeprowowały.

13 octobris. Już się wszystko wojsko nasze na głowę ruszyło na most turecki do przeprowy i tegoż dnia przeprowiło się. Odpoczywał król-wicz JM przez tydzień w Kamieńcu, aby sobie wytchnął z tamtych

нiewiczасów wołoskich. Wojsko wszystko różnymi miejscami poszło i rozwinęło się.

I taki był koniec tej експедиції. Było wojska naszego na pierwszym wstępie do popisu z Kozakami zaporowskimi do 60 000, a przez niedziel sześć tak wszystko zniszczało, że większa połowica chorągwi piechotą wyszła na włość, bo konie jedne dla głodu powyzdychały, drugie od Tatarów z pacholikami, gdy po trawę i dla żywności jeździli, pobrane. Żołnierze zaś sami gęstymi chorobami bardzo znędzeni i zniszczeni zostali.

Переклад

Щоденник походу польського принца ЙМ Владислава проти Османа, турецького імператора, і татарського хана, котрі особисто були на війні у Волощині під Хотиним 1621 року [фрагменти]

30 липня. ЙМ принц із обозу, який збирався під Зимною Водою, за милю від Львова, приїхав до Львова. Із ним прийшло козаків п. Джержка кінних татар 100, п. Гневоша кінних 100, рейтарів п. Денхофа 200, піхоти п. Кохановського 300, принца ЙМ 300, німецької піхоти загалом 3000, гусарів принца ЙМ, ротмістром яких був п. Марчін Казановський, 400. П. руський воевода із різними повітами і п. львівський староста вітали принца ЙМ в полі, потім рада і львівські міщани.

3 серпня. Там само прийшло під місто до обозу німців п. Вейхера 3 000, п'ятнадцять гармат принца ЙМ, котрі привів Бартошовський, ротмістр піхоти.

5 серпня. Муштрувалася угорська піхота п. Казановського на львівському Ринку.

14 серпня. Виїжджав принц ЙМ зі Львова з усіма своїми людьми, котрі при ньому були. Там рота прийшла п. Сохачівського, маршалка принца ЙМ, 150 вершників. Став над Білкою, півтредя милі від Львова. До ЙМ принца там же новина прийшла, що наше військо переправилося через Дністер під Хотин до обозу. Ще одне прийшло повідомлення, що козаки запорожці, котрих у Волощину прийшло 6 000, Сороку висікли.

17 серпня. Коли принц ЙМ був в Олешку у п. руського воеводи, там новина прийшла, що побито Шиша Воловського, котрий чинив розбої і шкоди великі.

26 серпня. Став принц ЙМ біля села п. Шимона Копичинського, де на тій же дорозі стрілася йому рота п. Немири, підляського каштеляна, 100 гусарів.

Наступного дня, [27 серпня], під Пробіжною прийшов князь Януш Вишневецький молодший із почтом своїм із 60 добрих гусарів.

29 серпня. Під Кам'янець-Подільський прийшов із вишикуванням через шпигунів військом. Там прийшло 100 повітових гусарів п. Залевського.

Звідти дня 30 серпня рушив табором принц ЙМ до Дністра під Хотин, до великого обозу, який стояв на протилежному боці Дністра. Тут зупинився під Жванцем, містечком п. Калиновського, при якому є невеликий мурований замок. Того дня 5 000 татар, підступивши під табір панів гетьманів, узяли кількадесять коней і кількох лісовчиків посікли, з яких двох убито майже в обозовій брамі і кількох піймано. Як тільки з гармати вдарили, військо відразу ж вишикуване було і в поле вийшло, але татари одразу повтікали.

У той же час Сагайдачний, ідучи із нашого обозу із двомастами вершниками до обозу свого, запорозьких козаків, заблудився і заїхав до татарського обозу, де, упізнавши, що не свої, мужньо через увесь татарський обоз із малою шкодою у своїх людях поранений втік.

31 серпня. Принц ЙМ наказав ротам переправлятися через Дністер, а насамперед угорській піхоті. Тієї ж ночі переправилося 3 000 німецької піхоти тихо, без бою в бубни [...].

2 вересня [...]. Того ж дня рано дуже велике турецьке військо прийшло над Дністер, менше, ніж за півмилі від нашого обозу [...].

3 вересня [...]. П. Гневош із своєю козацькою хоругвою, на татар за обоз вийшовши, мужньо із ними бився, де його брат п. Кшиштоф, мужньо із ними змагаючись, посічений поганами умер із жалем всього війська [...].

Із війська гетьманів п. Вещицький, поручник п. познанського, загинув, і Вермунт, поручник піхоти. П. Закшовський, паж принца ЙМ, мужньо бившись на герцях, із пораненим конем під собою і сам поранений в ногу втік [до табору]. Того дня відбили козаки у турків чотири великі гармати [...].

4 вересня. Військо принца ЙМ переправлялося через Дністер поромами, бо мости через нестачу дерева не могли зробити. Рано, як зійшов туман, турки підвели свій обоз ближче до нашого. Із великим натиском тоді вдарили на козаків і з гармат сильно почали бити. Козаки теж відстрілювалися і також з гармат турків дуже бити почали. Тривала

та битва увесь день безперестанку, обидві сторони атакували одна одну. Мали однак козаки від нас підмогу – німецьку піхоту [...].

Якби були пани гетьмани, не остерігаючись засідок супротивника, послали у той час кілька тисяч кінноти, напевно, були би весь поганський обоз взяли. Турки перенесли свій обоз назад, невідомо з якої причини [...].

6 вересня. Переправляється ще військо наше через Дністер із великим поспіхом, бо козаки запорожці дуже тиснуть на п. гетмана, щоби швидко із поганством вчинив розправу, бо ж вони мало не всіх позбулися коней і самі дуже голодні через нестачу трав та вівса. Рятував фуражем тоді козаків п. гетьман, а саме вівсом і сіном, упросивши з різних полків своїх провізії, щоб довше трималися, аж би військо через Дністер не переправилося і спільними зусиллями йшли на того поганина [...].

7 вересня. Став міст на Дністрі, по якому військо принца ЙМ швидко переходило, бо, перевозячись, через велику тісняву і сильний вітер сила людей тонула, а найбільше німців [...].

[У бою із турками з хоругви п. Рудоміни загинули] п. Могильницький, Цудовський, Веліцький, Война, п. Тишкевич, Биковський, Оповський [...].

8 вересня. Прийшла до нашого обозу гусарська рота князя Радзивілла [...].

9 вересня. Залишок нашого війська переправився через Дністер [...].

[Турки атакували козаків, однак втратили до двох тисяч людей], бо їх і дві роти лісовчиків, увірвавшись поміж них, врукопаш велику шкоду в них учинили [...].

11 вересня. Тривога за дві години перед [світанком] у нашому обозі була. Все військо вишикуване стало; потім же до валів із прапорами [йти] наказано. Турки своїм звичаєм наступали із яничарами на козацький табір, однак [козаки] їм мужньо опір вчинили. Переправили погани за Дністер кілька невеликих гарматок і стріляли по козацькому табору, але не дуже шкодили. Того дня спіймав наш угорець татарина, який розповів, що Кантимир пішов із людьми до Польщі, а великий хан, убивши молдавського господаря, пішов із 20 тисячами війська з обозу, чому не до кінця вірили.

Того дня перед самим вечором наказано заточити дві немалі гармати на горі від розташування панів Сенявських над Дністер, які князь

Чарторийський сам налагоджував проти гарматок турецьких, що на іншому боці були, з яких як тільки кілька разів ударили, захопивши із собою гарматки, швидко відступили.

Того ж дня козаки у своєму колі присягнули на шаблі від ляхів не відступати до смерті і полякам тих поган допомогти [перемогти], котрим пани гетьмани за шкоди у конях, що попадали, дали грошей Речі Посполитої 20 000 злотих, і принц ЙМ одразу ж дав їм гроші свої власні.

Тієї ж ночі з поради їх милостей панів гетьманів козацьке військо і піхоти німецької та угорської 10 000 вже рішуче мали наступати на поганський обоз, якби їм був сильний дощ із чорної хмари перед світанком самим, коли те найкращим чином мало діялися, не перешкодив, після чого назад повернутися і відмовитися від тих задумів їм довелося [...].

12 вересня. Із того дня найбільше п. Ходкевич, великий гетьман, хворіти почав [...].

14 вересня [...]. Не можна описати, із якою жалістю все військо, довідавшись про те, шкодували, бо той поганин у такій тривозі був, що вже думав кілька разів утікати. Військо же під час довгої облоги через голод коней втративши, за свої значні шкоди, наражаючи здоров'я, мало помститися на ворожому війську, інші ж, із плачем дивлячись, як поганство на іншому боці Дністра, у нашій землі зробивши нечувану шкоду, полон і здобич рахувало, бурчали на таке керівництво панів гетьманів, і деякі комісари те ж розуміли, що так швидко військо виснаженим стало, вальної битви із поганином не маючи.

Непотішна це тоді для всього війська справа була, що до тих поган із умовами миру послали вислали. Сумне товариство, знеохочене військо, зарікання у приватних нарадах більше не служити, хоч би найбільша того була потреба Речі Посполитої [...].

17 вересня [...]. Товариства немало із обозу пішло через голод, будучи в облозі три тижні. Ні хліба, ні пива, ані вівса не було, якщо хто діставав, то [за] злотий хліба [...].

18 вересня [...]. Вночі козаків 1 000, попри наказ і без відома осавулів та старших, з біди та виснаженості, набравшись відваги, пішли у турецький табір, якого немала частина виступала в бік козацького табору, коли, витягнутої шаблі не бачачи, на поган сплячих натрапили. Били, різали, як їм хотілося, одних там побили, інших дуже мало у табір, що стояв далі, втекло; і так, тихо назад пішовши, велику здобич

із турецьких речей мали, верблюдів 30, коней, зброї та інших речей немало [...].

24 вересня [...]. Наші люди, котрі під Кам'янцем стояли із капітаном піхоти і посланим від нас до них Косаковським, немало полону у татар відбили і самих набили [...].

27 вересня [...]. Принц ЙМ почав одужувати і виходити до костюлу на Службу Божу. Також влада військова тільки в одного гетьмана була [...].

28 вересня [...]. [Турки привезли] польових гармат немалих штук 25, а важких дві [...].

[Турків] до кількох тисяч того дня убито [...].

29 вересня. День святого Міхала був дуже погідний і веселий, і мир з турками був чи то через вчорашнє напруження, чи ж через те, що вони вже втратили надію здобути наш обоз [...].

1 жовтня. [Посланці від донських козаків] повідомляли із готовністю служити, що є їх двадцять тисяч, до Кам'янця на наступному тижні прийти мають.

2 жовтня. Мир був на наші окопи від поганства [...].

3 жовтня. Також тихо [...].

4 жовтня [...]. Сказали наші, що мали аудієнцію у турецьких пашів. [Турки] раді миру і хочуть його укласти, тільки ще не знаємо, як надовго; наші хочуть, щоби був вічний. Дуже стривожені ці погани були і на все, схоже, погодилися б. І сам імператор пішов би вже був, тільки не знав якогось способу, щоб зберегти честь. У малій купі небезпечно, велику ж із собою взяти [?], то тією ж табір оголить, цілком би радий був тим переговорам.

5 жовтня. [Посланці до турків поїхали з умовами від польських комісарів], після чого мир був і ніякого стріляння, ані вилазок не було. Ходили наші до них, купуючи, хто за що мав, одна тільки проблема була, що на іншому боці Дністра татари наших ловили і гнали [...].

8 жовтня. Ще відбувалися взаємні переговори. Уночі після того, як вже висурмили гасло, тривога у нас піднялася з тієї причини, що турки на тріумф дуже стріляли, що наші козаки, не одразу зрозумівши, теж сильно стріляти почали, а потім наші до валів кинулися, що потім через годину затихло.

9 жовтня. Їздили наші до турків, різним торгуючи з ними, але турки, стягнуті далекою війною, не дуже були до торгів охочі. Наші

теж упродовж п'яти тижнів важкою облогою і нечуваними хворобами виснажені [?] грошей не мали, однак дістав гарних речей у них і недорого, хто не мав монет, з якими було сутужно в обозі. Чекали тільки з обох сторін закінчення тих переговорів, кожен називав себе щасливим, бо ж з тієї облоги з-посеред поганства цілим вийде. Несмачним була постанова того миру тим, котрі не мали де коня розсідлати, бо одразу ж із купи роз'їжджатися наказували.

10 жовтня. Тієї ж ночі рушив турецький обоз додому і дуже густо пішов.

Того дня ми ввели турецького посла до нашого обозу досить розкішно і оздобно. Наші вози теж переправлялися через міст, як хто міг.

11 жовтня. Вже остаточна домовленість із обидвох сторін настала. Також турецьке військо тієї ночі значно відступило і пішло далі. Татари, однак, частину наших, котрі у малому таборі до Польщі рушали, дуже рвали і убивали [наших].

12 жовтня. Переправляється військо наше, як хто може. Того дня наших скарбових возів товариства, що міст турецький проїжджали, татари із турками, напавши, посікли, челядь і вози пограбували, бо вночі не в порядку переправлялися.

13 жовтня. Вже все наше військо поголовно рушило на міст турецький переправлятися і того ж дня переправилося. Відпочивав принц ЙМ упродовж тижня у Кам'янці, щоб відійти від тих волоських напружень. Військо все по різних місцевостях пішло і розтягнулося.

І такий був кінець тієї експедиції. Було війська нашого, коли перший раз заходило до перепису, із козаками запорозькими до 60 000, а за шість тижнів так все виснажилось, що більша половина хоругв пішо вийшла на волость, бо коні одні через голод поздыхали, інші татарами і пахолками, коли за травною і провізією їздили, позабирані. Жовніри ж самі через часті хвороби дуже ослаблі та виснажені стали.

Джерела та література:

1. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. – Ф. 45. Архів Дідушицьких. – Ч. 1. Рукописи Бібліотеки Потужицької Дідушицьких. – Спр. 514. Diariusz ekspedycji królewicza JM polskiego Władysława przeciwko Osmanowi

cesarzowi tureckiemu i hanowi tatarskiemu w osobach swych na wojnie będących w Wołoszech pod Chocimiem roku 1621. – 12 арк.

2. Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu. – Sygn. 139. Materiały historyczne w odpisach dotyczące wypadków w Polsce w latach 1605-1628. – 413 k.

3. Сас П. Хотинська війна 1621 року / Петро Сас. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2012. – 526 с.

4. Сас П., Кіркене Г. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу / П. Сас, Г. Кіркене. – К., 2011. – 216 с.

5. Южнорусские летописи / ред. О.И. Левицкий. – К., 1916. – 456 с.

6. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Wielkiego Koronnego 1632–1646 / oprac. A. Biedrzycka. – Kraków, 2005. – 775 s.

7. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza / wyd. K. W. Wójcicki. – Warszawa : Drukarnia Wienhoiebera, 1853. – 213 s.

8. Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621 / red. Ż. Pauli. – Kraków: Nakładem i drukiem Józefa Czecha, 1853. – 184 s.

9. Przylęcki S. Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / oprac. S. Przylęcki. – Lwów, 1842. – 452 s.

10. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648-1651) / red. M. Nagielski. – Warszawa, 1999. – 431 s.

11. Żojdź K., Hundert Z. Komput chocimski 1621 z rękopisu Biblioteki Narodowej / Karol Żojdź, Zbigniew Hundert // Studia nad staropolską sztuką wojenną / red. Z. Hundert. – Oświęcim, 2013. – Т. 2. – S. 245-257.

12. Żurkowski S. Żywot Tomasza Zamojskiego / Stanisław Żurkowski. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1860. – 403 s.

13. Podhorodecki L. Chocim 1621 / Leszek Podhorodecki. – Warszawa, 2008. – 184 s.

14. Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej 1621 r. / Józef Tretiak. – Lwów, 1889. – 238 s.

15. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. / red. K. Lepszy. – Warszawa, 1953. – 65 s.

16. Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVII wieku. (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / oprac. K. Przyboś. – Wrocław i in. : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1987. – 415 s.